TÜRK DÜNYASINDA ORTAK ALFABE:

UYGULAMALAR, ARAYIŞLAR, TEKLİFLER

Editörler

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ

Arş. Gör. Dr. Yeşim ÇAĞLAR

Arş. Gör. Dr. Bihter GÜRIŞIK KÖKSAL

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1493
KÜLTÜR SERİSİ: 860

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI: 16267

ISBN: 978-605-155-902-5

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Ayşegül Büşra Paksoy

Kapak Tasarımı: Ceyhun Durmaz

Dizgi-Tertip: Damla Acar

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: İmak Ofset Basım Yayın San. ve Tic. Ltd. Şti.
Sertifika Numarası: 45523 Tel: (0212) 444 62 18

İstanbul- 2020

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ BÖLÜM
TÜRK DÜNYASINDA ALFABE SORUNU

Alfabe Değişiminde Uyulması Gereken İlkeler..... 13
Ahmet B. Ercilasun

Türk Dünyasında Alfabe Birliği ile Milli Kimlik Anlayışı Arasındaki İlişkiler Üzerine Düşünceler 19
Yavuz Akpınar

XXI. Yüzyılda Türk Dünyasında Alfabe Sorunu ve Bilişim Uygulamaları 33
Şükrü Halûk Akalın

Geçmişten Günümüze Türklerde Alfabe Sorunu 46
Elchin Ibrahimov

İKİNCİ BÖLÜM
TÜRK DÜNYASINDA ORTAK ALFABE, ORTAK DİL

Türk Ülkelerinde Ortak Türk Latin Alfabesinin Onaylanması Konusundaki Son Gelişmeler ve Çözüm Arayışları..... 59
Timur Kocaoğlu

Ortak Türkçenin Oluşmasında Ortak Alfabenin Yeri..... 81
Rufat Rustamov

Ortak Türk Latin Alfabesi Hakkında..... 89
Alimkhan Zhunisbek

34 Harfli Ortak Türk Alfabesinin F-Klavye Düzeninde Yerleştirimi..... 98
İsa Sarı

Türk Dünyasının Ortak İletişim Dili Meselesi.....110
Abdrasul İsakov

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SES, FONEM, ALFABE VE YAZIM

Başkurt Dilinin Fonetiği ve Başkurtların Kullandıkları Alfabeler 123
Firdaus Khisamitdinova

Özbek Edebi Dilinin Alfabe ve Yazım Sorunları 128
Nizomitdin Makhmudov

Latin Esaslı Kırgız Alfabesi ve Fonolojik Yönleri..... 136
Syrtbai Musaev

Türk Dünyasında Çağdaşlaşma ve Alfabe 141
Mustafa Öner

Kırgız Yazısının Latin Alfabesine Geçmesinin Bilimsel Esasları 152
Tashpolot Sadykov

Türk Dünyasında Alfabe ve Yazım Birliği Sorunu..... 163
Erdal Şahin

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
LATİN ALFABESİNE GEÇİŞ SÜRECİ VE UYGULAMALARI

Gagavuzların Latin Alfabesine Geçiş Süreci, Uygulamaları ve Sonuçları.... 179
Mustafa Argunşah

Kazakistan'da Latin Alfabesine Geçiş Süreci..... 202
Bilgehan Atsız Gökdağ

Uygur Türklerinde Latin Alfabesi ve Kullanım Alanları 230
Alimcan İnayet

Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreçleri ve Alfabe Birliği Yolundaki Kazanımlar ve Eksiklikler 246
Abdulvahap Kara

Tatar Alfabesinin Tarihi..... 264
Alfiya Yusupova

1920'li Yıllarda Tataristan'da Latin Alfabesine Geçiş Meselesi..... 270
Zoia Kirillova

İkinci Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (20-21 Kasım 2018) Sonuç Bildirgesi 279

SUNUŞ

Değerli Okurlar,

Bu eserde Türk devlet ve topluluklarında kullanılmakta olan alfabeler, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği sonrası bağımsızlığını kazanan Türk devletlerinde Latin alfabesine geçişin süreç ve uygulamaları ile hâlihazırdaki durum, Türk devlet ve topluluklarında ortak Latin alfabesi kullanılma ihtimali, Latin alfabesine geçişte karşılaşılan problemler ve bunlara çözüm önerileri ile yazı alanındaki etkileşim konu edilmektedir.

Çalışmada Yavuz Akpınar'ın ifadesiyle Türk dünyasında alfabe birliği düşüncesinin genel olarak Türkçülük-Turancılık kavramlarıyla ilgili olarak ortaya çıktığı, bunun temelini Türk kavimlerinin tamamını Türk millî kimliği içinde görmek ve doğal olarak da bu "Türk milleti"nin tek bir yazı dili, tek bir bilim ve kültür hayatının olmasını arzu etmenin oluşturduğu, bu düşüncenin dışında tek başına "alfabe birliği"ni istemenin kültürel ve siyasi hiçbir anlamının olmadığı belirtilmektedir.

Eserde Türk dünyasında geçmişten günümüze kadar devam etmekte olan alfabe sorunları ele alınmakta, Türk dünyasında ortak Türk Latin alfabesi nasıl oluşturulabilir türünden mesele ve problemlere değinilmekte, Türk ülkelerinde Latin alfabesine geçiş süreci konu edilmekte, bu süreçte hazırlanan birbirinden farklı alfabeler, bunlar üzerine tartışmalar, eğitim ve devlet kurumlarında Latin alfabesi uygulama ve sonuçları ile ideal bir alfabenin temel prensipleri işlenmektedir.

Çalışmanın sonunda ise Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 20-21 Kasım 2018 tarihleri arasında İstanbul'da düzenlenen "İkinci Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu"nun son günü Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Konferans Salonunda okunup, yapılan açık oylama sonucu oy birliğiyle kabul edilerek imzaya açılan "İkinci Milletlerarası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu (20-21 Kasım 2018) Sonuç Bildirgesi" metni yer almaktadır. Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi

(SOS-L-241018-0553 Proje Numarası ile) ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından desteklenmiştir.

Çalışmanın akademik çevreye, Türklük bilimine ilgi duyan herkese ve Türk dünyasına yararlı olmasını dileriz.

Doç. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ
İstanbul, Ocak 2020

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRK DÜNYASINDA ALFABE SORUNU

Alfabe Değişiminde Uyulması Gereken İlkeler

Ahmet B. ERCİLASUN*

Konu, Türk dünyasında devam etmekte olan süreçle ilgilidir. Bu bakımdan ilkeler de bu yazıda Türk dünyası gerçekliği göz önünde tutularak belirlenecektir.

Bugün yedi bağımsız cumhuriyet, birçok federe veya özerk cumhuriyet ve çeşitli topluluklarla temsil edilen Türk dünyasında yaşayan insanların, adı ister Türk ister Türki olsun, akraba oldukları konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Aralarında hem genetik hem dil akrabalığı bulunan bu insanlar, tarihin birçok devirlerinde de aynı siyasi çatı altında yaşamışlar, ortak bir tarihî geçmişe sahip bulunmuşlardır. Bütün bunların yanında bir de kültür akrabalığı vardır. Oğuznameler, Dede Korkut / Korkut Ata, Bamsı Beyrek / Alpamış / Alp Manas, Köroğlu / Gôroğlu, Nasreddin Hoca / Nasreddin Efendi, Ahmed Yesevî, Fuzuli, Ali Şir Nevayi, İsmail Bey Gaspıralı Türk dünyasının ortak kültür değerlerinden birkaçıdır.

Türk dünyasındaki alfabe değişiminde, bu genetik, tarihî ve kültürel zemini bence asla unutmamak, değişimi bu temel üzerine dayandırmak ve hatta bu ortak zemini bir temel ilke olarak benimsemek gerekir. Bu temel ilkenin sonucu da ister istemez şöyle olacaktır:

Mademki akrabayız, öyleyse kullanacağımız alfabeler de akraba olmalı ve mümkün olduğu kadar birbirine yakın olmalıdır.

Bugün bütün Türk dünyasındaki yöneliş Latin esaslı alfabelere doğru olduğuna göre alfabelerin akrabalığı konusunda herhangi bir anlaşmazlık, herhangi bir problem yoktur. Çünkü bütün Latin esaslı alfabeler birbirleriyle akrabadır. O hâlde problem olabilecek nokta nerededir? Bu alfabelerin mümkün olduğu kadar birbirlerine yakın olması meselesinde. Mademki biz akrabayız ve Latin esaslı alfabelere doğru gidiyoruz, o hâlde kabul edeceğimiz alfabelerin mümkün olduğu kadar birbirlerine yakın olması gerekir. Şimdi, bu yakınlığı sağlayacak başlıca ilkeleri aşağıda sıralayacağım.

* *Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Ankara / Türkiye, bercilasun@gmail.com*

1. Türk dünyasının bütün alfabelerinde aynı sesler, aynı harflerle gösterilmelidir. Türkiye alfabesindeki 29 harfin gösterdiği 29 ses, diğer Türklerin dillerinde de varsa o sesler için yeni ve farklı harfler aranmamalı, Türkiye alfabesindeki harflere uyulmalıdır.

Bu ilkenin gerekçesini şöyle açıklayabilirim:

Türkiye Cumhuriyeti, 01 Kasım 1928'de Latin alfabesine geçmiştir ve o günden bugüne kadar kesintisiz olarak Latin alfabesini kullanmaktadır. Yani 90 yıldan beri hiç değişmeden kullanılan bu alfabe oturmuş ve artık Türkiye Türklerinin neredeyse tarihî alfabesi hâline gelmiştir. Bu 90 yıllık uygulama, Latin alfabesine geçen veya geçmekte olan kardeş cumhuriyet ve topluluklar için de çok önemli bir tecrübe alanıdır.

Türkiye Cumhuriyeti alfabesi için bir hususu daha belirtmek gerekir. Bu alfabe, ikinci bir Türk cumhuriyetinde daha kullanılmaktadır: KKTC'de. KKTC, her ne kadar sadece Türkiye tarafından tanınan bir ülke ise de 33 yıldan beri fiilen bağımsız olarak yaşayan, yani defakto bir devlettir. Kıbrıs Türkleri, Türkiye'nin 1928 yılındaki kabulünden hemen sonraki birkaç yıl içinde Latin alfabesini kullanmaya başlamışlar, gazetelerini, kitaplarını bu alfabe ile basmışlar, eğitim ve öğretimlerini, yazışmalarını bu alfabe ile yapmışlardır. Yani onların da 90 yıla yakın bir uygulama ve tecrübesi vardır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesine geçmesi Balkan ülkelerinde yaşayan Türk topluluklarında da kabul görmüştür. Bulgaristan, Yunanistan, Romanya ve eski Yugoslavya, bugünkü Makedonya, Kosova devletlerinde yaşayan Türkler de 1930'lardan beri Türkiye'nin kullandığı Latin alfabesini kullanmaktadırlar.

Bazı yayınlarında daha önce Latin harflerini kullanan Irak/Kerkük Türkleri, 1911 ders yılından beri öğretimlerini Türkiye'nin Latin alfabesiyle yapmaktadırlar.

Demek ki Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin alfabesi yalnız Türkiye Türkleri tarafından değil, çevresindeki birkaç milyonluk Türklerce de kullanılmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını da aşan bu 90 yıllık uygulama ve tecrübe, Latin alfabesine geçen ve geçmekte olan akraba cumhuriyetler için gözden uzak tutulamayacak bir olgudur; 29 harf için defakto bir durumdur.

2. Türkiye Türkçesinde bulunmayan, fakat akraba topluluklarda bulunan ve anlam farkı yaratan (fonemik) sesler için yeni harfler kabul edilmelidir.

Bu ilkeyle ilgili şu açıklamaları yapmak gerekir:

Fonemik olmayan, yani anlam farkı yaratmayan sesler için yeni ve farklı harflere gerek yoktur. Mesela Türkiye Türkçesinde en az iki farklı *v* sesi vardır. *Vermek* örneğinde tam bir diş dudak sesi olan *v; ev, av, sevmek* gibi kelimelerde çift dudak sesi olmaktadır. Ancak Türkiye Türkçesinde farklı anlamları olan *vermek / wermek, ev / ew* gibi kelimeler yoktur. Dolayısıyla Türkiye Türkçesinde ikinci bir *v* için herhangi bir harf arayışına gidilmemiştir.

Anlam farkı yaratan, yani fonemik olan birbirine yakın iki ses konusunda Azerbaycan Türkçesindeki açık ve kapalı *e*'yi örnek olarak verebiliriz: Açık *e* ile *el,* Azerbaycan Türkçesinde bildiğimiz vücut organı anlamında iken kapalı *e* ile *él*, "halk" demektir. Açık ve kapalı *e* sesleri, Türkmence, Özbekçe ve Kazakçada da vardır; Kırgızcada yoktur.

3. Önemli ilkelerden biri de "bir sese bir harf" ilkesidir.

Bu ilkenin sebebi açıktır: Pratiklik, kolaylık ve tutarlılık. Mademki yeni bir alfabe kabul edilecektir, bu alfabedeki harflerin en kolay, en pratik şekilde olması beklenir. Nasıl ki dillerdeki değişmelerde, genel dil biliminin en az çaba kanunu hâkimdir, alfabelerde de en az çabanın esas alınması tabiidir. Bir harf yerine iki harf yazmak veya iki tuşa basmak için daha fazla çaba lazımdır. Daha az çaba ve zaman harcamak varken daha çok çaba ve zaman harcamak herhâlde akla da insanlığın asırlarca çabayı ve zamanı azaltmak için geliştirdiği teknoloji sürecine de aykırıdır. İnsanlık âleminin tekerlekten robotlara kadar asırlarca uğraşıp geliştirdiği bütün aletler çabayı, kol gücünü, zamanı azaltmak için değil midir?

Tutarlılıktan kastım da şudur. Birçok ses için tek harf kabul etmiş iken bazı sesler için çift harf kabul etmek, alfabede tutarlılığı bozar, bir zıtlık oluşturur. Mademki seslerin çoğu tek harf ile gösterilmektedir, diğerleri de niçin tek harfle gösterilmesin? Onların çift harfle gösterilmesi için bir zaruret yoktur. Ancak zaruret hâlinde insanlar tutarlılığı bozmaya ve daha çok çaba ve zaman harcamaya yönelirler.

Şimdi burada İngiliz, Fransız, Alman alfabelerindeki durum düşünülebilir ve ister istemez akıllarımıza "Öyleyse bu gelişmiş ülke-

lerin alfabelerinde niçin bir ses için birden fazla harf kullanılıyor?" sorusu gelebilir.

Her şeyi bütün boyutlarıyla, çok etraflı düşünmeliyiz. Şu anda söz konusu olan, mevcut Latin alfabelerinin değişmesi değildir. Yani İngilizlerin, Amerikalıların, Fransızların alfabelerini değiştirip daha pratik bir alfabeye geçmeleri söz konusu değildir; onların gündeminde böyle bir şey yoktur. Söz konusu olan, burada bizim de konumuz olan, Kiril (belki ileride Arap) esaslı bir alfabeden Latin esaslı bir alfabeye geçmektir. Yani yeni bir alfabe kabulü söz konusudur.

İngiliz, Fransız, Alman ve diğer bazı Avrupa ülkelerinin alfabeleri tarihî alfabelerdir. O dillerde bugün birden fazla harfle gösterilen seslerin tarihî sebepleri vardır ve çoğu, aslında asırlarca önceki telaffuzların, söyleyişlerin karşılığıdır. Bunun için sadece bir örnek vereceğim. Fransızlar bugün *mon sieur* yazıyorlar, fakat *mösyö*, hatta *müsyü* diyorlar. Peki, niçin söyledikleri gibi yazmıyorlar? Aslında söyledikleri gibi yazıyorlar, ama asırlarca önceki söyleyişleri gibi. Asırlar içinde söyleyişleri değişti, fakat imla değişmedi.

Avrupa ülkelerinin kullandığı Latin alfabelerindeki tarihten gelen özellikleri, yeni kabul edilecek bir alfabede esas almak bence hiç mantıklı değildir ve bir tür anakronizmdir.

"Bir sese bir harf" ilkesine karşı ileri sürülen gerekçelerden biri de harflerin altına veya üstüne konan işaretlerden kurtulmaktır. *ch* yazılırsa *ç* yazmaktan, *sh* yazılırsa *ş* yazmaktan kurtuluruz diye düşünülmektedir. Bu konuda bilgisayarlarda ve çeşitli programlarda bu işaretleri taşıyan harflerin bulunmaması da ayrı bir gerekçe olarak ifade ediliyor.

Bir kere *ch, sh* gibi kombinasyonları kullanan Avrupa milletlerinin alfabelerinde de birçok noktalı, çizgili, çengelli harf vardır. İngilizcenin küçük harfleri arasında *i, j*; Fransız yazısında *i, j, ç, é, è, ê*; Almancada *i, j, ä, ö, ü*; Polonya alfabesinde *ą, ć, ę, i, j, ł, ń, ó, ś, ź, ż*; İspanyol alfabesinde *i, j, ñ*; Macar alfabesinde *á, é, í, ő, ó, ú, ű* harfleri bulunmaktadır.

Programlara gelince, bilgisayar teknolojisinde ve programcılıkta bugün artık üretilemeyen hiçbir işaret veya harf yoktur. Arap harfleri, Çin karakterleri dahi özel programlarla rahatça kullanılabilmektedir. Dolayısıyla teknoloji artık engel değil tam tersine yardımcıdır. Birçok ülkenin aynı harfleri kabul etmesi, o harflerin uluslararası programlara girmesinin de önünü açar.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK DÜNYASINDA ORTAK ALFABE, ORTAK DİL

Türk Ülkelerinde Ortak Türk Latin Alfabesinin Onaylanması Konusundaki Son Gelişmeler ve Çözüm Arayışları

Timur KOCAOĞLU*

1. Bakü 1926: Dönüm Noktası

Türk dünyasında alfabeler konusundaki tartışmaların dönüm noktası, 26 Şubat ile 5 Mart 1926'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü'de yapılan Birinci Türkoloji Kurultayı'dır. Bu kurultayda Latin alfabesine geçiş, katılan Türk boyları delegelerinin büyük bir çoğunluğu tarafından onaylandı. Onlardan Umar Aliyev ise, bütün Türk boylarınca kabul edilecek ortak Latin alfabesinin aşağıdaki sekiz maddede belirtilen özellikleri taşımasının önemini vurgulamıştı:

1. Her bir fonem için tek bir damga (harf) kullanılmalı.
2. Bu damga Latin harfli olmalı.
3. Rusça harfler kullanılmamalı.
4. Yerel dile yabancı olan sesler için ayrı bir harf eklenmemeli (özellikle Rusçaya özgü sesler için).
5. Aynı ses için birden çok harf kullanılmamalı (Arapçada olduğu gibi).
6. Harf üstü işaretlerden kaçınılmalı.
7. Bir ses için çift harflerden kaçınılmalı: ou, ae, ch, sh gibi.
8. Yumuşak, kalın, uzun ünlü sesler için özel işaretlerden kaçınılmalı.

Umar Aliyev'in 1926 Bakü Kurultayı'nda dile getirdiği bu kurallar, 92 yıl sonra bugün için de geçerliliğini koruyor. Özellikle de Özbekistan ile Kazakistan'da yeni Latin alfabesi hazırlama çalışmaları sırasında bu önemli kuralların göz önünde bulundurulmaları gerekir. Bu konu da bize şu soruyu sormamıza yol açıyor: Amaç, her bir Türk boyu için yalnızca herhangi bir Latin alfabesine geçmek midir, yoksa bütün Türk boyları için ortak bir Latin alfabesinin oluşmasına çalışmak mıdır? Bakü Kurultayı'nda "ortak Türk Latin alfabesi" düşüncesi ağırlıktaydı, ancak bugün kimi cumhuriyetlerde, bu ortaklık düşüncesi yerine, kendi boyunun dili için bambaşka, yepyeni bir

* *Prof. Dr., Michigan Devlet Üniversitesi Avrupa, Rusya ve Avrasya Çalışmaları Merkezi, Detroit / Amerika Birleşik Devletleri, timur@msu.edu*

Latin alfabesine geçme kimi aydınlarda ağırlık kazanmış görünüyor. Ortak Latin alfabesini destekleyen aydınların sayısı az olmamakla birlikte, nedense kimi Türk ülkelerindeki siyasi irade, başka Türk boylarının Latin alfabesine benzemeyen, kendilerine özgü ayrı bir Latin alfabesi yaratmaya çalışıyor, bu konudaki eleştirileri pek dinlemek istemiyor.

2. Halid Said Hocayev'in Fuat Köprülü ile Söyleşisi

Azerbaycan'da yaşayan Özbek dilcisi Halid Said Hocayev Bakü Kurultayı'ndan bir gün önce, Bakü'deki Yeni Avrupa Oteli'nde Türkiye'den gelen genç konuk Prof. Fuat Köprülü ile görüştüğünde "Fuad Bey, tabii, yeni alfabe meselesinden dolayı teşrif ettiniz. Bu hususta, Türkiye kamuoyuyla siyasi dairelerin fikirlerini şüphesiz biliyorsunuzdur" diye sorar. Fuat Bey kurşun kalemle masadaki bloknota birtakım işaretler koyduktan sonra, şöyle der:

> *Efendim, Türkiye'nin bugünkü durumu hepimizce malumdur. Uzun bir savaştan çıktık, iktisadi durumumuz, bizi memnun edebilecek bir hâlde değil. Bilhassa büyük bir inkılabi değişim yaşıyoruz. Bununla birlikte ilmî meselelerimiz, Azerbaycan tarafından ortaya atılan yeni alfabe meselesine de zihnimiz kayıtsız değildir. Bu yakınlarda Eğitim Bakanlığı tarafından özel bir komisyon oluşturuldu. Bu komisyon imla ile harfleri tetkik ile meşgul oluyor. Henüz kesin bir karara varmadılar. Sanırım, bu tetkikat daha birkaç ay devam edecektir.*

Halid Said "Şu hâlde, kurultayda Anadolu Türkleri namına yeni alfabenin lehine veya aleyhine bir fikir bildirmeyeceksiniz." deyince, Fuat Köprülü şöyle yanıt verir: "Tabii, değil mi? Ancak yeni alfabenin aleyhine oy vermek için herhangi bir bahanemiz yoktur. Lehine vermek için de maalesef henüz hazırlığımız ve hükümet talimatı da elimizde yoktur.".

Halid Said ise, bu yanıtla yetinmez, Fuat Köprülü'yü biraz daha sıkıştırıp ağzından söz almak için ona şu soruları yöneltir: "Çok güzel efendim, bu hususta şahsi fikirlerinizi öğrenebilir miyim? Biz Doğu Türkleri yeni alfabeye geçersek, Anadolu Türkleri eski alfabeyle devam eder mi? Böyle bir ihtimal var mı?". Fuat Köprülü'nün yanıtı ise şöyle olur:

> *O hâlde bütün zorluklara, ekonomik ağırlıklara katlanarak yeni alfabeye geçmeye mecbur olacağız. Bu, benim kendi düşüncem tabii. Hükümet ne düşünür, bilemem... Doğu Türkleriyle kültürel münasebetlerimizi sağlamaya mecburuz. Günümüzün tekniği yeni alfabeye geçmeyi gerektiriyor... [Türkoloji Kurultayı Alfabe Komisyonu] Latin alfabesini uygun görürse, bizim de geçmemiz ihtimal dahilindedir. Ancak, henüz resmî olarak kesin bir şey diyemem.*[1]

Fuat Köprülü'nün Halid Said Hocayev tarafından alıntılanan sözlerini okuyunca, Köprülü'nün Bakü'de çok diplomatik hareket ettiği, oradaki Latin alfabesi heyecanı karşısında kendisinin Latin alfabesine karşı olan gerçek duygularını orada dillendirmediği anlaşılıyor. Oysa değişik kaynaklarda Fuat Köprülü'nün Latin alfabesine karşı olduğu, geleneksel Arap alfabesinin Türkiye'de muhafaza edilmesi gerektiği konusunda yazılar yazdığı bildiriliyor.[2] Köprülü, özellikle, 1 Kasım 1928'de Latin alfabesiyle ilgili yürürlüğe konulan "Harf İnkılabı"ndan üç ay sonra 9 Şubat 1929'da yazdığı "Hıristiyanlaşma Hadisesi ve Kültür Buhranı" adlı yazısında Latin alfabesi konusunda şu olumsuz yorumu yapar: "Çağdaş Avrupa cemiyetlerinin müesseselerini, kıymetlerini –aradaki sosyal şartların çatışması sebebiyle yalnız *şekli* bir surette– almaya çalıştık. İnkılaplarımızı tamamlamak için artık Arap harflerini de atarak Latin harflerini almak isteyenler, işte bu şekilperestliğin en açık birer nümunesidirler."[3]. Ancak Köprülü daha sonra 1938 yılındaki bir yazısında ise, Latin alfabesinin yarar ve başarısını över: "Hülasa kültür hayatının her sahasında eskisiyle ölçülemeyecek bir ilerleme hasıl oldu... Alfabe inkılabı, memleketin kültür hayatında muazzam hamleler doğurmuş, çok feyizli, müspet neticeler vermiştir."[4]

---

[1] Halid Said Hocayev, *Yeni Elifba Yollarında Eski Duygu ve Hatıralarım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 32.

[2] Hüseyin Yorulmaz, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Alfabe Tartışmaları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 233-236.

[3] Fuat Köprülü, "Hıristiyanlaşma Hadisesi ve Kültür Buhranı", *Hayat*, 9 Şubat 1929; Hüseyin Durukan, *Türkiye Nasıl Laikleştirildi*, Şule Yayınları, İstanbul 1991, s. 358.

[4] Fuat Köprülü, "Alfabe İnkılabı", *Ülkü*, S 67, (Eylül 1938), s. 2.

3. Bakü Kurultayı'ndan (1926) 92 Yıl Sonra Bugünkü Alfabelerin Durumu

Bugün Türk dünyasında kullanılan alfabelerden geçmişte kullanılmış olan alfabelere doğru bir yolculuk yaptığımızda "alfabe" konusunda şu önemli gelişmeleri görürüz: Bugün çok sayıdaki Türk cumhuriyeti ve başka ülkeler içindeki özerk cumhuriyetler ve özerk bölgelerde yaşayan Türk toplulukları arasında Latin, Kiril, Arap temelli alfabeler kullanılmaktadır. Kullandıkları alfabelere bakarak bu Türk topluluklarını beş ana bölüme ayırabiliriz:[5]

1. *Latin Temelli Tek Alfabe Kullanan Türk Toplulukları*

Türkiye Cumhuriyeti: Latin alfabesi 1928 yılından beri resmî yazı olarak kullanılmaktadır.

Azerbaycan Cumhuriyeti: 21 Temmuz 2001'deki "Devlet Dili Hakkında" Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu'ndan beri yalnızca Azerbaycan Latin alfabesi kullanılmaktadır.

Türkmenistan: 1993-1999 arasında kullanılan Türkmen Latin alfabesinde, 1999'da birkaç harfte değişiklik yapılarak bugüne dek kullanılmaktadır.

Gagavuz Özerk Bölgesi (Moldova içinde): 1996 yılından beri Gagavuz Latin alfabesi kullanılmaktadır; bu alfabe Türkiye Latin alfabesi ve ortak Türk Latin alfabesine oldukça yakındır.

2. *Latin-Kiril Temelli İki Alfabeyi Birlikte Kullanan Türk Toplulukları*

Özbekistan: 1993'te kabul edilen Özbek Latin alfabesinde 1995 yılında bazı değişiklikler yapılmışsa da bu alfabe bir yandan ortak Türk Latin alfabesinden çok uzaktır, diğer yandan bu alfabe Özbekçenin ünlü seslerine uygun olmayan apostroflu ünlü harfler ile ch, sh, gh gibi çift harfli ünsüz harfler barındırmaktadır. Ancak bu alfabenin de kullanılışı sınırlıdır, gazete başlıkları Latin harfleriyle yazılsa da gazetedeki yazılar daha çok Özbek Kiril alfabesiyle basılmaktadır. Kitapların da çoğunluğunda Latin alfabesi yerine Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

---

[5] Timur Kocaoğlu, "Türk Ülkelerinde Latin Alfabesine Geçme Sürecindeki Başlıca Meseleler", *3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 675-678; A. mlf., "Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Alfabe Birliği", *Değişim: Türkiye-Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinde Demokrasi ve Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci*, Yeni Forum, Ankara 1993, s. 156-158; Hatice Şirin, *Başlangıcından Günümüze Yazı Sistemleri*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015; Elçin İbrahimov, *Türk Xalqlarının Ortaq Elifba, İmla ve Ünsiyet Dili*, Mütercim, Bakı 2017.

Tataristan Özerk Cumhuriyeti (Rusya Federasyonu içinde): Eylül 2001'de Tatar Latin alfabesi resmen onaylanmış, ancak bu karar Rusya hükûmetinin engellerine takıldığı için bugüne kadar ancak çok sınırlı olarak az sayıdaki bazı eserde ve az sayıdaki gazete ve dergide kullanılmaktadır, buna karşılık Tatar Kiril alfabesi yaygın kullanılmaktadır.

3. *Kiril Temelli Alfabe Kullanmakta Olup Latin Temelli Alfabeye Geçiş Süreci Yaşayan Türk Toplulukları*

Kazakistan: Kazakistan Cumhurbaşkanı, ülkesinin Latin alfabesine 2025'te resmen geçeceğini 12 Nisan 2017'de açıkladı. Kazak Latin alfabesi için ilki 26 Ekim 2017'de, ikincisi ise 19 Şubat 2018'de olmak üzere iki taslak alfabe önerildi. Her iki alfabede de çift harfler ve apostroflu harfler var. Bu alfabe taslakları ülke içinde tartışmalara neden oldu. Bunlar dışında ortak Türk Latin alfabesi ile ona yakın başka taslak alfabeler de önerilmiş durumda. 19 Şubat 2018'deki taslak Kazakistan Parlamentosu'nda onaylandı, ancak resmen o alfabeye 2025 yılında geçileceğinden, o tarihe kadar bu taslak alfabedeki uygun olmayan harflerin değiştirilebileceğine inanılıyor.

4. *Yalnız Kiril Temelli Alfabeler Kullanan Türk Toplulukları*

Kırgızlar, Başkurtlar, Çuvaşlar, Nogaylar, Kumuklar, Karaçay-Balkarlar, Altaylılar, Hakaslar, Tuvalılar ile Tacikistan'daki Özbekler.

5. *Yalnız Arap Temelli Alfabeler Kullanan Türk Toplulukları*

Şincan-Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan).

Afganistan: Ülkenin kuzeyindeki vilayetlerde yaşayan Özbek ve Türkmenler.

İran: Güney Azerbaycan bölgesinde, ülkenin kuzeydoğusundaki Türkmen bölgesinde.

4. Sovyet Dönemi Başında Ortak Latin Alfabesi

Oysa Türk dünyasının yakın geçmişinde, 1926-1938 arasında 12 yıl süren ortak Latin alfabesi deneyimi yaşandı. Sovyetler Birliği'ndeki Türk boylarının hepsi "ortak Türk Latin alfabesi" diye adlandırılan bir Latin alfabesi kullandılar ve bu alfabe birkaç harf dışında 1928 yılında kabul edilen Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Latin alfabesine de çok yakındı:

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SES, FONEM, ALFABE VE YAZIM

Başkurt Dilinin Fonetiği ve Başkurtların Kullandıkları Alfabeler

Firdaus KHISAMITDINOVA*

Başkurt dili, Türk dillerinin Kıpçak grubuna ait bir dildir. Ancak aynı zamanda onun bazı fonetik özellikleri onu Kıpçak dillerinden tamamen ayırarak bazı Sibirya ve Oğuz dillerine yakınlaştırır.[1] Örneğin, Başkurtça ve Yakutçada Türk kökenli kelimelerde *h* ünsüzü çok yaygın olarak kullanılır ve bu, dilleri birbirine yakınlaştırır. Karşılaştırın (Krş.): Başkurt edebî dilinde kelime başında (anlaut) – ***h***ыу (*hıu*), kelime ortasında (inlaut) – *бара**h**ың* (*barahın*). Diyalekt ve şivelerde bu ünsüz daha geniş kullanılmaktadır, onu başka dillerden alıntı sözcüklerde bile görmekteyiz. Krş.: Kızıl, Kubelek, İk-Sakmar şivelerinde kelime başında – ***h***ур (*hur*), edebî dilde – ***ж***ур (*žur*), Salyut şivesinde kelime ortasında – *yhaк* (*uhaq*), edebî dilde *yçaк* (*ušaq*), *кыhmap* (*qıhtar*), edebî dilde *кыжжар* (*qıžžar*), kelime sonunda (auslaut) – *кө**h*** (*köh*), edebî dilde – *кө**ж*** (*köž*). Yakutçada ***h*** ünsüzü aynı şekilde çok aktif olarak kullanılmaktadır. Krş.: *аба**h**ы* (*abahı*) "kötü ruh", *ки**h**и* (*kihi*) "kişi", *э**h**э* (*ehe*) "ayı". Gördüğümüz gibi, Yakutçada ***h*** genellikle kelime başında kullanılmaktadır.

Sibirya Türk dilleri grubuna ait olan Tuva, Tofa dilleri ile Başkurt şivelerini faringal (damak altı) ***ӷ*** sesi birleştirir. Krş.: faringal *a* (aˁ) sesi kullanılan *aˁ**ӄ**aй* (*aqay*) kelimesi (Miass şivesi), edebî dilde – ***ӷ**aй* (*agay*), *каˁты* (*qatı*) (Kubelek şivesi), edebî dilde – *к**ӷ**ᵒты* (*qaᵒtı*), Tanıp şivesinde – *к**ӷ**ᵒты* (*qaᵒtı*), *haˁк* (*haq*) (Kubelek şivesinde), edebî dilde – *h**ӷ**ак* (*haq*) vb. Tuva, Tofa dillerindeki faringal sesler üzerine Türkolojide yapılan araştırmalar çoktur.[2] Bu yüzden ben, birkaç misal vererek sadece hatırlatmak istiyorum. Krş.: Tuvaca: ***ӷ**ˁs* (*as*) "aş, yemek", ama ***ӷ**s* (*as*) "yemeyen, acıkmış" manasındadır, Tofalarca *qa**ӷ**ˁt* (*qat*) "kat", ama bu kelime faringal olmayan *a* ile kullanıldığı zaman "çilek" anlamına gelmektedir.

---

* *Prof. Dr., Rusya Bilimler Akademisi Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Ufa / Başkurdistan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu, hisamitdinova@list.ru*

1 F. G. Xisamitdinova, "Yazık i Pis'mennost'", *Başkirı*, Moskva 2016, s. 116.

2 *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov (SİGTYa). Fonetika*, E. R. Tenişev, Moskva 1984, s. 48-52.

Başkurt dili fonetiğinin yine bir orijinal özelliği vardır. O da dişlerin arasında oluşan peltek *ç* (*š*) ve *ҙ* (*ž*) ünsüzleridir. Bu özellik, Başkurt dilini ve onun şivelerini Oğuz Türkî dillerine yakınlaştırır, çünkü bu sessizler Türkî dillerin Oğuz grubuna ait olan Türkmen dilinde de vardır.[3] *Ç* sessizinin kullanılışına bk.: Başkurt edebî dilinde kelime ortasında *hyçap* (*hušar*), Dim şivesinde *çyçap* (*šušar*), Karidel şivesinde – *cyçap* (*sušar*); edebî dilde kelime sonunda – *aç* (*aš*), *баç* (*baš*), İk-Sakmar şivesinde – *ah* (*ah*), *баh* (*bah*), Tanıp şivesinde *ac* (*as*), *бас* (*bas*). Başkurt dilinin Dim şivesinde diş arası sessizi *ç* (*š*) kelime başında yaygın kullanılmaktadır. Bk.: *çары* (*šarı*) (Dim), edebî dilde – *һары* (*harı*), Kuzeybatı lehçesinde – *сары* (*sarı*), *сауыт* (*sauıt*) (Dim) – edebî dilde – *һауыт* (*hauıt*), Kuzeybatı lehçesinde – *сауыт* (*sauıt*).

Türkmen dilinde *ç* (*š*) ünsüzü aynı şekilde çok aktif olarak, genellikle kelime ortasında kullanılır: *çuçe шеше* (*šiše şeşe*), *яççы* (*yaššı*) "yassı", *ыççытма* (*ıššıtma*) "humma". Demek ki *ç* (*š*) sessizinin kelime başında kullanılışı Türkmen dilini ve Başkurt dilinin Dim ağzını birbirine benzetir.

Başkurt dilinin diş arasında oluşan *ž* ünsüzü ise edebî dilde kelime başında: *ҙур* (*žur*), İk-Sakmar şivesinde *һур* (*hur*), Tanıp şivesinde *зур* (*zur*); kelime ortasında – *аҙык* (*ažıq*), Kuzeybatı diyalektinde – *азык* (*azıq*); kelime sonunda – *күҙ* (*küž*), Salyugut şivesinde – *күһ* (*küh*), Kuzeybatı diyalektinde – *күз* (*küz*). Gördüğümüz gibi, diş arasında oluşan *ž* sessizi Başkurt dilinde, onun bazı şivelerinde üç pozisyonda, yani anlaut, inlaut, auslautte kullanılmaktadır.

Türkmen dilinde diş arasında oluşan *ž* ünsüzü başlıca kelime ortasında bulunur. Bk.: *уҙҙын* (*užžın*) "uzun", *аҙҙы* (*ažžı*) "azmak", *һәҙир бол* (*hežir bol*) "hazır ol" vb.

Elbet, yukarıda gösterilen misallerdeki gibi, tüm sessizlerin kullanılış pozisyonu her zaman denk gelmez. Ama bu durum bildirimiz için mühim değildir. Bizim için Başkurt ve yukarıda dile getirilen başka Türk dillerinin aynı veya yakın seslerinin yazıda nasıl, hangi harflerle verildiği önemlidir.

Belli ki Türkî halklar eskiden Runik, sonra Uygur, Arap, Kiril alfabelerine dayalı alfabeler kullanmışlar ve şimdi de kullanmakta-

[3] N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, 2-ye izd., Moskva 2008, s. 37.

dırlar. Başkurtlar da bu umumi yöne uymuşlardır. Taşlardaki Runik veya damgalı yazılara, seyrek olsa da günümüzde de rastlanılıyor. Hanların fermanları ve diğer belgeleri Uygur veya Arap harfleriyle yazılmıştır. Bu durum Başkurtların Orta Çağda türlü yazılara sahip olduğunu göstermektedir. Başkurtlar ilk önce I. ve II. Köktürk Kağanlıkları, sonra Altın Ordu gibi Türkî devletlerine tabi olduğu için, elbette, onların dil özelliklerini yansıtan bir alfabe kullandıkları şüphelidir.[4] Maalesef, eski anıtlar saklanmamış. Bu nedenle Başkurtçanın fonetik özelliklerini tam olarak içeren Orta Çağ alfabesi olup olmadığını kesin söyleyemiyoruz. Bu yüzden bildirimizde yazı örnekleri bolca olan XIX. yy.'ın sonu ile XX. yy.'ın başında Başkurtların kullanmaya başladıkları Kiril alfabesine dayalı alfabeleri üzerinde duracağız.

Bilindiği gibi, Başkurtlar arasında folklor eserlerini toplayan Rus alimleri, gezginleri, Hristiyan vaizler, Rusların kullandığı grafiği kullanmaktadırlar. Onlar halk konuşma diline dayalı kitaplar yayınlamaya başlar. Böylece Başkurt dili için alfabe düzenleme mecburiyeti ortaya çıkar. Kiril alfabesine dayalı ilk alfabe, 1892'de Orenburg şehrinde neşredilir; bu alfabenin yazarı, *Rusça-Başkurtça, Başkurtça-Rusça Sözlük*'ün derleyicisi V. V. Katarinskiy'dir. Yazar, Başkurt dilinin hususiyetini teşkil eden *h* sessizini göstermek için *Г* harfi üzerine bir nokta koyarak işaretler. Aynı şekilde *к, г, з, ç* sesleri için ayrı harfler kullanmaz, onları Rus alfabesinin *к, г, з, с* harfleri vasıtasıyla verir. Katarinskiy'in alfabesi 29 harfi içerir. Sonra 1907'de A. G. Bessonov *Başkurtlar İçin Alfabe* çalışmasını yayınlar.[5] Burada Kiril alfabesine dayalı 41 harften oluşan alfabe önerilir.

1902'de N. F. Katanov'un 33 harfi içeren *Başkurt Dili İçin Alfabe*'si yayımlanır. 1912'de Kazan'da Başkurtların bir vekili olan M. A. Kulayev'in *Başkurtlar İçin Seslerin Doğru Telaffuz Esasları ve Alfabe* adlı kitabı neşredilir. Bu çalışmadaki alfabede 34 harf vardır.

1939'da, Sovyetler devrinde kabul edilen Başkurt alfabesinde 42 harf mevcuttur. Onların 33'ü Rus Kiril alfabesi ile ortak harflerdir, dokuzu Başkurt dilinin spesifik seslerini belirler.[6] Yeni Başkurt ve diğer Türkî dillerinin alfabelerini karşılaştırarak öğrenmek, onların

[4] Q. Z. Ahmerov, *Başqort Yazıuı Tarihınan*, Öfö 1972, s. 79-89.

[5] Aktaran İ. G. Galautdinov, *Başqort Edebi Tele Tarihı*, Öfö 2008, s. 207-213.

[6] F. G. Xisamitdinova, "Yazık i Pis'mennost'", s. 128.

aynı olmadığını, çeşitli işaret ve simgeler kullanıldığını göstermektedir. Bu yüzden aynı ses, çeşitli harflerle gösterilir. Örneğin, Başkurtçadaki Türk kökenli kelimelerde kullanılan *ғ*, Yakutçada *ҕ* harfi ile verilir. Başkurtçadaki dilin arka derinliğinde çıkan patlayıcı *қ* sessizi; Kazak, Karakalpak dillerinde *Қ* harfi ile bildirilir. Başkurt ve Türkmen dilleri için ortak diş arası ünsüzleri Başkurtça *Ҫ* ve *Ҙ* harfleri ile gösterilirken, Türkmen dilinde onlar için mahsus bir harf kabul edilmemiştir.[7]

Birçok Türk dilinde rastlanan sessiz ortalıklı faringal (damak ardı) ses; Azeri, Başkurt, Kazak, Tatar, Uygur, Yakut dillerinin alfabelerinde *Һ*, Özbek ve Karakalpak dillerinde *Ҳ* simgesi ile verilmektedir.[8]

Birleşme olmaması nedeniyle Türk dillerinde yazılan metinler, diğer Türk dilleri konuşanları için okuma ve anlam sorunları oluşturur. Bu yavaş yavaş anlam yanlışlığına yol açar, çünkü zamanla doğru telaffuz normları da değişir. Örneğin, Kiril alfabesine dayalı Başkurt alfabesinde *Ӯ, Ӯ* seslerini *B* harfi ile simgeleme, yeni neslin konuşma dilinde spesifik *Ӯ, Ӯ* seslerinin kaybolmasına neden olmuştur. Günümüzde gençler *ватан, вакыт, ватыу* der, bu durumda yazının konuşma diline çok büyük etkisi olduğunu görüyoruz. Aynı durum, iki sesli arasında kalan yumuşak *Ṽ* sesi için de geçerlidir. Alfabede, bu ses *б* harfi ile gösterilir, bu yüzden yumuşak *Ṽ* telaffuzu yavaş yavaş unutulur. Sonuç olarak şunu belirtmeliyiz ki Başkurt alfabesindeki sesler ile harfler münasebeti probleminin hâlâ aktüel olduğuna dikkat edilmelidir.

---

[7] N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, s. 37.

[8] K. M. Musayev, *Yazıki i Pis'mennost' Narodov Yevrazii*, Almatı 1993, s. 79-93.

KAYNAKÇA

Ahmerov, Q. Z., *Başqort Yazıuı Tarihınan*, Öfö 1972.

Dmitriyev, N. K., *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, 2-ye izd., Moskva 2008.

Galautdinov, I. G., *Başqort Edebi Tele Tarihı*, Öfö 2008.

Musayev, K. M., *Yazıki i Pis'mennost' Narodov Yevrazii*, Almatı 1993.

Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov (SİGTYa). *Fonetika*, E. R. Tenişev, Moskva 1984.

Xisamitdinova, F. G., "Yazık i Pis'mennost'", *Başkırı*, Moskva 2016, s. 115-129.